

SÖZLÜKLERE GİRMESİ GEREKEN BEŞ DEYİM ÜZERİNE

Nail TAN

1. Tükürüğü koyulaşmak

Bir deyim.Yine bir seyahat sohbeti sırasında Bulgaristan’da Demir Baba Dergâhını ziyaret ederken 18 Ekim 2015 tarihinde halk bilimci, Sivas Divriğili dostum M. Sabri Koz’dan işitilip not edildi. Yaşlanıp sözü dinlenir duruma gelmek, aksakal olmak anlamında. Sayın Koz, bu deyimi Yozgat Büyükkışla köyünden İsmail Yücel’den (1942-2015) duyup söz dağarcığına eklediğini belirtti. Ocaklı yaşlıların, tükürüğünün bile değerli olduğunu, yaraların üzerine sürülüp merhem gibi kullanıldığını hatırlattı. ‘Ağabey, senin de tükürüğün koyulaştı. Ne söylesen dinlenir.’ diye de takıldı. Ocaklılar, ölümlerine yakın el verecekleri kişinin ağzına tükürürler. Bu tükürükle sahip oldukları güç, diğer kişiye geçer. Âşıklık geleneğinde bazı çırakların ağzına ustaları tükürdüğü zaman dilleri çözülür, irticalen şiir söylemeye başlarlar.

Ankara’ya döndüğümüzde söz konusu deyimim sözlüklere girip girmediğini araştırdık. TDK’nin Genel Ağ’daki *Deyimler Sözlüğü*, ile Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Ertuğrul Saraçbaşı, Feridun Fazıl Tülbentçi, Necmi Akyalçın, Müjgân Üçer, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladığı deyim sözlüklerine alınmadığını gördük.

TDK’nin *Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler I-II* kitabında deyimimiz, anlamı verilerek şu şekilde yer almıştır. (TDK 1969: I/393):

Tükürüğü koyulmak: Ağzı kurumak, halsiz düşmek, ihtiyarlamak (Pazarören, Pınarbaşı/Kayseri).

Deyim, tahminen TDK'nin söz konusu sözlüğünden aktarılarak İsmail Parlatır ve Metin Yurtbaşı'nın ayrı ayrı hazırladıkları deyim sözlüklerinde de yayımlanmıştır.

Tükrüğü koyulaşmış: Artık çok yaşlanmış (Parlatır 2008: 850).

Tükrüğü koyulaşmış: Çok yaşlanmış (Yurtbaşı 2012: 444).

Deyimin; "Tükrüğü koyulaşmak" şeklinde ve "Yaşlanmak, tecrübe sahibi, akıl danışılacak kişi konumuna gelmek" anlamıyla deyim sözlüklerinde yer alması gerektiğine inanıyoruz. Her yaşlı insan için, kullanılmadığını düşünüyoruz. Deyimde; Türk dünyasında "aksakal" olarak bilinen, vasıflandırılan insanlar kastedilmektedir.

2. *Gelin kalktı, köyü yaktı.*

Diyarbakır Milletvekili Altan Tan, bir politik eleştirisi sırasında bu deyimini kullandı. Konuşması, *Hürriyet*'in 15 Ekim 2014 tarihli baskısında (s. 4) özet olarak şöyle yer aldı: "'*Gelin kalktı, köyü yaktı.*' diye bir tabir vardır. Kayın babasına bir bardak su vermek için ayağa kalkan gelin, bir elini vurmuş süt kovanını devirmiş, bir ayağını kaldırmış yağ tulumu devrilmiş. Arkasına dönmüş, gaz lambasını yere düşürmüştü. Ev yanmış, köy yanmış."

Acemi, tecrübesiz kişilere denetimsiz görev verildiğinde büyük zararlar yol açacağını belirten bir deyim. Gelin sembol olarak kullanılmış. Gelinler, genellikle ev işlerinde tecrübesiz olduklarından ev ve mutfak eşyalarına zarar verirler. Gelinin bu davranışından yola çıkılarak toplumsal ve siyasal hayatla ilgili bir durum tespiti yapılmıştır. Durum, davranış, tutum tespiti olduğu için bu kalıplaşmış söze deyimdir diyoruz.

Deyimimize, içinde en çok söz varlığı barındıran deyim sözlüklerinden TDK'nin Genel Ağ'daki *Deyimler Sözlüğü* ve *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı derlemesi ile Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Feridun Fazıl Tülbentçi, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Metin Yurtbaşı, Ertuğrul Saraçbaşı, İsmail Parlatır, Necmi Akyalçın, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu'nun hazırladığı sözlüklerde rastlayamadık. Farklı bakış açısı olabilir, atasözü olarak değerlendirilebilir düşüncesiyle belli başlı on kadar atasözü sözlüğünü taramayı da ihmal etmedik.

En yakın şeklini, TDK'nin *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* kitabının deyimler bölümünde anlamı verilmemiş olarak tespit ettik:

Gelin kalktı, kentin yıktı. (Van, TDK 1969: I/315).

Kent/kend köy anlamında bir kelimedir. Azerbaycan Türkçesinde bugün köy karşılığı kend kelimesi kullanılmaktadır.

Yine taramalarımız sırasında, deyimim eş veya yakın anlamlısı şu söz varlıklarını belirledik:

Gelin bucağa geçti, bucağ altına geçti. (Zile, Mesudiye/Ordu, TDK 1969: I/315).

Gelin tereğe geçti, terek bucağa düştü. (Samsun, TDK 1971: II/131).

Gelin mutfağa geçti, bucaklık yere göçtü. (Çorum, Yoksul 2013: 322).

TDK'nin *Derleme Sözlüğü*'ne göre; bu sözlerdeki *bucak/kiler, terek/raf, sergen, bucaklık/raf*, sergen olarak anlaşılmalıdır.

Deyimi, ‘Acemi, tecrübesiz kişilere denetimsiz iş yaptırmanın zararlarının büyüklüğünü anlatır.’ anlamıyla sözlüklere almak gerekir.

3. Hem karpuzum kesilmesin hem ağızım tatlansın.

28 Eylül 2014 tarihli *Hürriyet*'teki köşe yazısında Kanat Atkaya kullanmış bu deyim. Bir işten, olaydan her hâlükârda kârlı çıkmak, asla zarar görmemek anlamında. Bu isteğin, yerine gelmesinin mümkün olmadığını da belirtmiş yazar. Gerçekten de emek harcamadan, sermaye koymadan, bir işte başarıya ulaşmak asla mümkün değildir.

Deyimimize bu şekilde, içinde en çok söz barındıran belli başlı deyim sözlüklerinden TDK'nin Genel Ağ'daki *Deyimler Sözlüğü* başta olmak üzere Ahmet Turan Sinan, Ömer Asım Aksoy, Feridun Fazıl Tülbentçi, Muhtetin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Ertuğrul Saraçbaşı, İsmail Parlatır, Necmi Akyalçın, Müjgân Üçer, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu'nun hazırladığı sözlüklerde rastlamadık. Ancak, bazı eş anlamları deyim ve atasözü sözlüklerinde karşımıza çıktı. Şöyle ki:

Hem karnım tok dursun hem somun bütün kalsın. (Gürün/ Sivas, TDK 1969: I/329). [Deyim]

Hem karnın doysun hem çörek bütün kalsın. [Atasözü]

İnsanoğlu her zaman açgözlüdür. Bir şeyi hem kullanır hem de tüketmesini istemez (Yurtbaşı 2012: 418).

Hem çörek bütün dursun hem Barak tok dursun. (Baklacı 2002: 167). [Atasözü]

Hem karın tok hem simit bitevi (bütün) olmaz. [Atasözü]

Bir insan, başkasından hem çalışabileceği bir iş bulmasını hem de üste para vermesini isteyemez (Albayrak 2009: 511).

Görülüyor ki sözün eş ve yakın anlamlıları deyim ve atasözü olarak iki farklı şekilde değerlendirilerek sözlüklere girmiştir. Kanaatimizce ele aldığımız söz, bir insan davranışını, tutumunu, isteğini dile getirdiğinden deyimdir.

Bir davranış, tutum kişiden kişiye değişebilir. Ele aldığımız sözde; çıkarıcı, tasvip edilmeyen bir davranış, tutum sergilenmektedir. Emek harcamadan, kolayca para, mal sahibi olup bunları korumak isteyenleri anlatmak, kınamak için konuşma arasında denir ki; “Adam öyle açığöz, işini bilir ki daima; ‘Hem karpuzum kesilmesin hem ağzım tatlansın der.’” Dolayısıyla ikinci ve üçüncü çeşitlemeleri deyim kabul etmek gerekir. Sayın Albayrak’ın sözlüğündeki çeşitleme ise yargı bildiren, böyle bir açgözlü, çıkarıcı isteğin yerine gelemeyeceğini belirten bir söz varlığıdır. Atasözü olarak değerlendirilmesi doğrudur.

Deyimimize yakın anlamlı bir söz de; “*Bir taşla iki kuş vurmak*” tır.

Deyimin; ‘Emek, çaba, sermaye sarfetmeden amacına ulaşmak.’ anlamıyla sözlüklere alınması gerektiğine inanıyoruz.

4. Onu köye sokmuyorlar, o papazın evini soruyor.

TDK Uzmanı Âdem Terzi’nin incelemem için verdiği deyimlerden. Yüzsüzlük yapanlar, kabahatini suçunu bilmeyip aynı tutumunu haklıymış gibi sürdürenler için kullanılır. *Özrü kabahatinden büyük olmak* deyimiyile eş anlamlıdır denilebilir.

Söz konusu deyim, içinde en çok söz varlığı barındıran belli başlı deyim sözlüklerine girip girmediğini kontrol ettiğimizde; başta TDK’nin Genel Ağ’daki *Deyimler Sözlüğü* ve *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı derlemesiyle Ömer Asım Aksoy, Ahmet Turan Sinan, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Metin Yurtbaşı, Ertuğrul Saraçbaşı, Feridun Fazıl Tülbentçi, İsmail Parlatır, Necmi Akyalçın, Müjgân Üçer, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Refik Topkan, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladığı deyim sözlüklerinde bulunmadığını gördük. Tabii ki şehre, kasabaya, mahalleye eve ve imam çeşitlemelerini de taramayı ihmal etmedik.

Taramamız sırasında eş ve yakın anlamlısı deyimleri de araştırdık. Karşımıza şu deyim çıktı (TDK 1969: I/356):

Köy buldu da Müslüman soruyor (Gündüzbey, Yeşilyurt/Malatya).

Osmanlı döneminden, kırsal kesimde Rum veya Ermeni nüfusun yaşadığı zamandan kalma bir deyim olması ihtimal dâhilindedir.

Müslüman bir toplumda, atasözü ve deyimlerde eleştiri yapılırken Hristiyanlıkla ilgili değerlerin kullanıldığına zaman zaman şahit olmaktadır. Papaz, haç, domuz gibi. Bunlar, sembol kelimelerdir. Eleştirin dozunu artırmak, dikkat çekmek için kullanılmıştır. Asıl söylenmek istenen anlam, sembollerin arkasında gizlidir. Bir kusur işleyen, hatalı bir davranışta bulunan kişi, özür dileyeceği yerde daha büyük bir kusur, hata işleme yoluna girerse bu deyimle eleştirilir.

Deyimin; ‘Kusurunu, kabahatini, suçunu kabullenmeyen, özür dilemeyen, daha büyük kusur, kabahat ve suç işleyen insanları kınamak, eleştirmek.’ anlamıyla deyim sözlüklerine alınmasını teklif ediyoruz.

5. *Bir torba biberi var, her yerden haberi var.*

TDK’ye, vatandaşların sözlüklere girmesi dileğiyle gönderdiği deyimlerden biri. Haddini hududunu bilmeyen, kendi yetenek ve özelliklerine bakmadan her işe burnunu sokanlar için söylenir. Özünde, temelinde toplumsal eleştiri, ince alay vardır:

Deyimin belli başlı sözlüklere girip girmediğini araştırdığımızda; TDK’nin Genel Ağ’daki *Deyimler Sözlüğü* ile Ömer Asım Aksoy, Feridun Fazıl Tülbentçi, Metin Yurtbaşı, Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı, Muhittin Bilgin-Ahmet Can Bilgin, Ahmet Turan Sinan, İsmail Parlatır, Necmi Akyalçın, Müjgân Üçer, Baki Yey ve Hulusi Sadullah Tirişoğlu’nun hazırladığı deyim sözlüklerinde yer almadığını belirledik.

Sadece, eş anlamlı bir çeşitlemesine TDK’nin *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II* adlı derlemesinin deyimler bölümlerinde rastladık (TDK 1969: I/258):

Bir avuç biberi var, her yerden haberi var (Hacı Obası, Delice/Ankara).

Deyimin; ‘Kendi yetenek ve şahsiyet özelliklerini bilmeden her işe karışmak, her konuda düşünce ileri sürmek’ anlamıyla deyim sözlüklerinde yer alması gerektiğine inanıyoruz.

Yararlanılan Kaynaklar

- Aksoy, Ömer Asım (1988), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 457-1131 s., İnkılap Kitabevi, [8.164 söz]
- Akyalçın, Necmi (2012), *Türkçenin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara, 672 s., Eğitim Kitap Yayınları. [4.510 söz]
- Albayrak, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, 1149 s., Kapı Yayınları. [18.838 söz]
- Baklacı, Salih (2002), *Hani Bir Söz Var Ya/ Bulgaristan Türkü'nün Atasözleri*, İstanbul, 360 s. (3.217 atasözü, 753 deyim)
- Bilgin, Muhittin-Bilgin, Ahmet Can (2014), *Tanıklarıyla Deyimler Sözlüğü*, İzmir, 5 Cilt, 2.984 s., B. Yayın. [21.000 dolayında söz]
- Millî Kütüphane Genel Müdürlüğü/Başkanlığı (1971), *Türk Atasözleri ve Deyimleri I-II*, İstanbul, 408 s., MEB 1000 Temel Eser Dizisi. [10.730 söz]
- Parlatır, İsmail (2008), *Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 963 s., Yargı Yayınları. [10.349 söz]
- Saraçbaşı, Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul, 1328 s., YKY. [13.126 söz]
- Sinan, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, 516 s., Kubbealtı Yayıncılık. [17.137 söz]
- Tirişoğlu, Hulusi Sadullah (1942), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Yayımlanmamış Etüt, TDK Kitaplığı, 4 Cilt, 1800 s. [18.380 söz]
- Topkan, Refik (1976), *Hiçbir Yerde Yayımlanmamış Atasözü ve Deyimler*, Ankara, 70 s.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl (1977), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bsl., İstanbul, 581 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri. [17. 440 söz]
- TDK (1969, 1971), *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler I-II*, Ankara, 406+175 s., TDK Yayınları: 279, 331. [6.125 deyim]
- _____ (2009), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, haz. Ş. H. Akalın-R. Toparlı-B. A. Tezcan, Genel Ağ, http://tdk.org.tr/index.php?Option=com_atasozleri&view=atasozleri [11.209 deyim]
- Üçer, Müjgân (1998), *Atalar Sözü Yerde Kalmaz*, İstanbul, 377 s.
- Yey, Baki (t.y.), *Atasözleri ve Deyimler, Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişat ve İstidlaller*, Yayımlanmamış Etüt, TDK Kitaplığı, 4 Cilt, 2.207 s. [24.573 söz]
- Yoksul, Can (2013), *Çorum Yöresi Sözlü Kültürü*, Çorum, 686 s., Çorum Belediyesi Yayını.
- Yurtbaşı Metin (2012), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri Sözlüğü*, 10. bsl., İstanbul, 704 s., ex. cel. lence publishing. [Kapağında 30. 000 atasözü yazıyorsa da tekrarlar dışında 10.000 civarında söz bulunduğu inaniyoruz.]
- _____ (2012), *Sınıflandırılmış Türk Deyimler Sözlüğü*, 10. bsl., İstanbul, 464 s., ex. cel. lence Publishing. [12. 149 söz]